

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı bolşevik-daşnak xəyanəti

AXC hökumətinə ən böyük zərbəni bolşevik - daşnak birliyi vurdu. ABŞ tarixçisi Tadeuş Svyatovxovski bu barədə yazır: "Əsas həqiqətə ondan ibarət idi ki, Rusiya vətəndaş müharibəsi Azərbaycan iqtisadiyyatının dirçəlişinə mane olurdu və ölkənin müstəqilliyi pat vəziyyətinə düşmüşdü.

Sözsüz ki, müharibəni udan hansı tərəf olursa-olsun, o, itirilmiş ərazilərin yenidən qaytarılması prosesinə başlayacaqdı. Moskva hücum edən könüllülər ordusu nizəyə tuş gələn şar kimi darmadağın edildi və bu, 1919-cu ilin oktyabr-noyabr məğlubiyyəti Rusiya vətəndaş müharibəsinin dönmüş nöqtəsi oldu. Taleyin dramatik dəyişikliyə uğradığı ağların qoşunları cənub istiqamətində tələm-tələsik qaçmağa üz qoydular və açıq-aydın məlum idi ki, məhz qırmızı qalib çıxacaqlar. İşlərin bu cür gedişi hadisələr meydanından uzaq olan azərbaycanlıların gələcəyi üçün yaxşı ümidlər verirdi.

Bununla belə, sayca az olmasına baxmayaraq, ancaq bolşevik "Hümmət"i yerli qrup olaraq, yekdil qüvvəyə çevrilə bildi ki, Sovet Rusiyası yəqin ki, məhz onunla Azərbaycanın gələcəyinə dair tədbirlər planını müzakirə etmək istərdi. 1919-cu ilin "Hümmət"i iki il bundan əvvəlki "Hümmət"dən bir sıra cəhətlərinə görə fərqlənirdi. Bakı Kommunasının tərəfdarı olan və Nərimanovun başçılıq etdiyi "köhnə komanda" hakimiyyəti devrildikdən sonra pərən-pərən düşdü, onun üzvləri isə Rusiyada sığınacaq tapdılar. Müsəlmanların qırğını ilə başlayıb, ermənilərin qırğını ilə başa çatan Bakı Kommunasının iş təcrübəsi hümmətçiləri milli fərqlərə məhəl qoymayan rus sentralizminin düzgünlüyünü şübhə altına almağa vadar etdi. Vətəndaş cəm olmuş yerli kommunistlərin yeni heyətinə gəlincə, onların əksəriyyəti 20-30 yaşlarında olan rəhbərləri Heydər Qarayev, Mirzə Davud Hüseynov və Fəttah Məsevki kimi şəxsiyyətlər idi. Onlar Azərbaycanda sovetlərin hakimiyyətini münasib və zəruri bilərək, bunu bir məqsəd kimi qəbul edirdilər, lakin "Hümmət"in rus partiyasına qoşularaq onun içində "əriməsinə" razı deyildilər və sovet sistemi daxilində muxtariyyət verilməsində ısrar edirdilər.

Adətən, Bakı hümmətçiləri Rusiyadakı sovet siyasətini müsəlmanların xeyrinə istiqamətləndirməkdə müəyyən səlahiyyətlər əldə etmiş ayrı-ayrı dostları arasında özlərinə dayaq tapırdılar. Onlar arasında ən nüfuzlu Nərimanov idi. 1919-cu ilin iyununda Stalin onu əvvəlcə xarici işlər üzrə Xalq Komissarlığının Yaxın Şərq şöbəsinin rəisi (Narkomindel), sonralar Milli Məsələlər üzrə Komissarlığın (Narkomnats) sədr müavini təyin etdi. Bu cür imkanlara malik olduğu zaman Nərimanov inqilabın müsəlman Şərqiə yayılmasının

tərəfdarı kimi tanındı: "Şərq məsələsinə dair fikirlərimizdə yoldaş Stalinlə tam razılığa gəldik... Avropadakı, xüsusilə, İngiltərədəki sosial inqilab iqtisadi böhranla müşayiət olunacaq və onun ocağı Asiya olacaqdır. Bu səbəbdən xarici siyasətimizin və partiya Mərkəzi Komitəsinin diqqəti Şərqiə tərəf, xüsusilə, müsəlman Şərqiə tərəf yönəlməlidir". Bu istiqamətdə inqilabi yaymaq üçün Azərbaycan əsl dayağ nöqtəsi, "Türkiyə və İran arasında birləşdirici" əlaqə idi və Nərimanov rus süngülərinin gücü ilə vətəninin sovetləşdirilməsinə çağırırdı. Eyni zamanda, o, azərbaycanlı olmayan kommunistləri "adətleri, milli-tarixi baxışları, icma həyatının xarakterik cəhətlərini, mənaviyyətlə bağlı məsələləri, psixologiyaları" nəzərə almadıqlarına görə tənqid edirdi. Nərimanov inanırdı ki, Rusiya Sovet Azərbaycanını müstəqil elan edəcəkdir ki, bu da muxtariyyət qazanılmasından da irəli atılmış mühüm addım idi. Bu, həmçinin, Nərimanovun vətəndən xaricdə müsəlmanları cəlb etmək marağı ilə uzlaşırdı. Nərimanovun fikrinin əksinə olaraq, Bakıdakı gənc hümmətçilər, çox güman ki, Azərbaycanı rus inqilabının ancaq tərkib hissəsi hesab edirdilər.

İki qrup arasında əməkdaşlıq hələ də davam edirdi və Moskva arxalanan hümmətçilər Azərbaycanı və onun yerli kommunist təşkilatının məsələsinin yüksək səviyyələrdə keçirilən müzakirə obyektinə çevrilməsinə kömək edirdilər. 1919-cu il iyulun 19-da Moskvada Siyasi Büro "Hümmət" partiyasının vilayət komitəsinə məxsus hüquqlara malik muxtar kommunist partiyası kimi və Azərbaycanın müstəqil Sovet Respublikası kimi tanınması haqqında" mötəbər başlıqlı bir qərar qəbul etdi. Qərarın yazıldığı dil ziddiyyətli fikirlərlə himayəçi məqamların çulğalaşmasına görə diqqətli cəlb edirdi. Bu, öz-özlüyündə aşağıda nəzərə çatdırılan məsələ ilə əlaqədar Moskvanın narahatçılığına səbəb olan amil kimi çıxış edirdi.

Tarixi mənbələrə görə, təsdiq olunur ki, prinsip etibarilə, Mərkəzi Komitənin "Hümmət" partiyasının təklifinə qarşı heç bir etirazı yoxdur. Bir cəhət nəzərə alınmalıdır ki, bu məsələ ilə bağlı çıxarılmış qərar təsdiq olunmaq məqsədilə RK(b) P-nin Zaqafqaziya Komitəsinin ixtiyarına veriləcək. Bu komitənin qərarı haqqında yoldaş Stalinə məlumat verilməli, əgər onun tərəfindən heç bir etiraz olmazsa, bu qərar verilməli. Müstəqil Azərbaycanın tanınması məsələsi də eynilə həll olunacaq. "Hümmət"in üzvləri yalnız azərbaycanlılardan ibarət olacaqdır. "Ədalət" hazırkı statusuna əsasən, İrandan olan mühacirlərin təşkilatı kimi öz fəaliyyətini davam etdirəcək, Diyar Komitəsi ilə qarşıdurma dövründə "Ədalət" ancaq hümmətçilərin mövqeyini müdafiə edirdi. Bu da mədəni və etnik həmrəyliyin, eləcə də, six təşkilat əlaqələrinin olduğunu göstərirdi. Mühacir partiya üzvlərinin bir ço-

xu hümmətçilərlə qaynayıb-qarışmışdı və hətta məşhur hümmətçi Dadaş Bünyadzadə "Ədalət"in Mərkəzi Komitəsinin sədri kimi fəaliyyət göstərirdi.

Qarşıdurma ilə bağlı son söz Moskvanın oldu. Daha doğrusu, Stalinin təsdiq etdiyi 1920-ci il yanvarın əvvəllərində verilən qərarla göstərilirdi ki, Azərbaycanda yaşayan bütün millətlər üçün vahid Kommunist Partiyası olmalıdır. Partiyanın adının müsəlman, həm də türk xarakterli olması bu və ya digər şəkildə istisna olunduğundan, "Hümmət" adı götürülməli idi. Təşkilat Azərbaycan Kommunist Partiyası adlanmalı idi. Bu ad milli mahiyyətdən çox, ərazi mənasını daşıyırdı. Zorla qəbul edilən bu qərar Diyar Komitəsinin mövqeyinə yaxın olsa da, hümmətçilər bir daha etiraz səslərini ucaltmadılar. Hümmətçilər 1920-ci il fevralın 11-də Bakıda yarımgizli şəkildə toplaşan Azərbaycan Kommunist Partiyasının təsis qurultayında müsəlmanların böyük əksəriyyət təşkil etməsi faktı ilə bağlı əvəz çıxıldığı üçün bir rahatlıq hissi duyduqlar. Bakıdan olan hümmətçilərin təmsil qrupu say etibarilə RK(b)P-nin təmsil qrupu ilə eyni idi, daha doğrusu, hər qrupda otuz nəfər nümayəndə vardı. Daha otuz nümayəndə "Ədalət"dən və əlavə olunaraq, əsasən, hümmətçilərdən ibarət olan altmış nəfər də şəhər ətrafındakı kommunist özəklərindən gəldi.

Mart ayında və aprelin əvvəllərində XI qırmızı ordu Dağıstanı tutdu və Azərbaycan sərhədi üçün təhlükə yarandı. Təkcə elə bu fakt müstəqilliyin başı üzərini alan təhlükədən xəbər verirdi.

Növbəti hadisələr sürətli bir ardıcılıqla baş verdi. Martın 23-də Dağlıq Qarabağda erməni üsyanı baş verdi və Azərbaycan Baş Komandanlığı ordunun böyük bir hissəsini dərhal üsyançılara qarşı göndərdi. Bu ordu həm də Rusiya ilə olan sərhədi qorumaq idi. Aprelin 1-də sosialist parlament qrupunun yardımından məhrum olmuş Ussubəyov kabinetini istefa verdi.

Bir başqa mənbə göstərir ki, Azərbaycan Kommunist Partiyası özünün zəif silahlanmış döyüşən hissələrini səfərbərliyə alan kimi çevrilişin baş verəcəyi günü aprelin 27-nə müəyyənləşdirdi. Həmin hələddici gün gecə yarısından az keçmiş Bakıda telefon zəngləri xəbər verirdi ki, dörd zirehli qatar Yalama stansiyasında sərhədi yarıb keçib və general Şixlinski dəmiryol körpülərini partlatmaq üçün verdiyi əmrin yerinə yetirilməsinə nail olmayıb. Qırmızı ordunun 24 saatlıq gözləmə vaxtına etinasızlıq göstərdiyi bəlli olduqda, yerli kommunistlərin hakimiyyəti öz səyləri ilə ələ almaq iddialarından məhrum edildiyi məlum oldu. Bu xəbər Azərbaycan kommunistləri üçün çox gözlənilməz oldu. Çox sonralar zirehli qatarın komandiri M.C.Yeiremov etiraz edəcəkdik ki, Bakı üzərinə tələsik irəliləməklə rəsmiyyətçilik sərhədlərini aşaraq, görülən tədbir neft mədənlərinin

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu

KİVDİF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

dağılmasının qarşısını almaq ehtiyacından irəli gəlmişdi.

Ertəsi gün Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi bəyanat verdi ki, Müsavat partiyasının satqın, cinayətkar, əksinqilabçı hökuməti devrilməlidir və hal-hazırda yeganə qanuni hakimiyyət orqanı Nərimanovun sədrliyi ilə Hüseynov, Musabəyov, Bünyadzadə, Alimov və Qarayevin daxil olduğu Müvəqqəti Azərbaycan Hərbi-Inqilab Komitəsidir (Azrevkom). Azərbaycanlılardan ibarət olan Azrevkom siyasi cəhətdən Qafqaz Bürosuna tabe edildi.

Qırmızı Ordunun Bakıya girməsi və Demokratik Respublika hökumətinin süqutu ərəfəsində Azrevkom, heç nə olmayıb kimi, hakimiyyətin təhvil-təslim formallıqları yayğıları ilə məşğul idi. Azrevkomun nümayəndələri parlament nümayəndələri ilə kommunist çevrilişini qanuniləşdirən və Azərbaycan ziyalıları ilə modus vivendi - müvəqqəti barışıq təmin edən sazişin şərtləri haqqında danışıqlar aparırdılar.

Demokratik Respublikanın rəhbərləri, öz növbəsində, müstəqilliyi qoruyub-saxlamaq üçün bütün mümkün diplomatik vasitələrdən istifadə etmiş olduğu halda, onun qırmızı ordu əleyhinə silahlı müqavimət əzmində olduğunu heç hiss etdirmədi. Onlar Bakıdakı işğala Rusiyanın idarə eldiyi zülm dolu çoxmillətli imperiyadan yaxa qurtarmağın mümkün olmadığını və eyni dövrə qayıdış kimi baxırdılar. Bununla belə, Bakı rejimində çox-

ları üzleşdikləri tarixi zərurətdən faydalanmağa can atırdılar. Tarixi mənbələrə görə, danışıqlar müqavilə ilə, keçmiş imperiyanın Rusiyaya məxsus olmayan bütün regionlarında qüvvəyə minəcək oxşar sövdələşmə və razılaşmaların əvvəllər tətbiq olunmuş variantı ilə nəticələndi. Bu rəsmi məlumat Həmid Sultanovun 12 saat ərzində özünün bütün səlahiyyətlərindən əl çəkməsi haqqında parlamente təqdim etdiyi ultimatumu cavab idi.

1. Sovet hökumətinin hakimiyyəti altında Azərbaycanın tam müstəqilliyi təmin olunacaq.

2. Azərbaycanın Kommunist Partiyası tərəfindən qurulmuş hökumət müvəqqəti hakimiyyətə malik olacaq.

3. Azərbaycanda hökumət sistemi, hər hansı kənar təzyiqli istisna olunmaqla, Azərbaycanın ali qanunverici orqanı Azərbaycan Fəhlə-Kəndli və Əsgər Soveti tərəfindən müəyyənləşdiriləcək.

4. Hökumət idarələrinin bütün işçiləri öz vəzifələrində qalacaqlar, yalnız məsul vəzifələrdə çalışanlar dəyişdiriləcək.

5. Yeni qurulmuş müvəqqəti kommunist hökuməti indiki hökumət və parlament üzvlərinin şəxsi və əmlak toxunulmazlığını təmin edir.

6. İndiki hökumət qırmızı ordunun döyüş təhlükəsi yaranan vəziyyətlərə qoşulmaması üçün tədbirlər görəcəkdir.

Vahid Öməröv,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru